

TÜRKÇEDE İSİM TAMLAMALARININ DERİN YAPISI

Dr. Efrasıyap GEMALMAZ
Atatürk Üniversitesi Öğretim Üyesi

Belirtisiz isim tamlamaları birçok dilde olduğu gibi Türkçede de isim yapma yollarının başında gelir. Bir isim tamlaması en az iki isimle kurulur. Bu isimlerden en az biri tamlanan diğer[ler]i tamlayan durumundadır. Alışılmış ifadesiyle "belirtisiz isim tamlamaları" **niteleme**, "belirtili isim tamlamaları" ise - adlandırmadan da anlaşılacağı gibi - **belirtme** grubu oluşturur. Yani, **tamlayan** öge durumundaki isim, belirtisiz isim tamlamalarında bir **niteleme sıfatı (S2)**, belirtili isim tamlamalarında ise bir **belirtme sıfatı (S1)** görevi yüklenmiştir.

Özellikle üzerinde duracağımız belirtisiz isim tamlamaları, değişik dillerde değişik şekillerde kurulduğu gibi, bir dil içerisinde de çok kere birkaç farklı **dizim** (=syntaxe) ve **dizi** (=paradigme) de gösterirler¹. Türkçede de, çeşitli dış etkenlerle, niteleyen ismi özel ek, edat ve

¹ Bunlar kabaca şöyle sınıflandırılabilir:

1. Dizim bakımından:
 - 1.1. Niteleyen işaretli nitelenen işaretli: Örn.: Rus. *avtobus+naya ostanovka* ('otobüs+naya durak / 'otobüs+sel durak) ; Fm. *arrêt d' autobus* ('durak d' otobüs / 'durak otobüs+sel) 'otobüs durag+' ;
 - 1.2. Niteleyen işaretli nitelenen işaretli: Örn.: Trk. *otobüs durağ+* ; Frs. *istigah+I otobus* ('durak+I otobüs) 'otobüs durag+' ;
 - 1.3. Hem niteleyen hem nitelenen işaretli: Örn.: İng. *bus stop* ('otobüs durak) 'otobüs durag+' ; Trk. *demir* [+den yapılmış olan] *kapı* 'demir kapı' ;
 - 1.4. Hem niteleyen hem nitelenen işaretli: Örn.: Arp. *mawqif+u hafilat+In* ('durak+u otobüs+In) 'otobüs durag+' ;
- 2.1. Niteleyen önce nitelenen sonra: Örn.: Trk. *otobüs durağı* ; İng. *bus stop* ; Alm. *Halte_stelle für Stadt_bus* ; Rus. *avtobusnaya ostanovka* 'otobüs durag+' ;
- 2.2. Nitelenen önce niteleyen sonra: Örn.: Arp. *mawqifu hafilatın* ; Frs. *istigahı otobus* ; Fm. *arrêt d'autobus* 'otobüs durag+' ; İng. *doctor of medicine* 'tıp doktoru' ;
3. dizi bakımından farklı yorum sonucu farklı öge seçimi: Örn.: İng. *doctor of medicine* ; Fm. *docteur en médecine* 'tıp doktor-u' ; İng. *tea - cup* ; Fm. *tasse à thé* 'çay fincan+' ; İng. *the fear of God* ; Fm. *la crainte de Dieu* 'Tanrı korku+su' ; Alm. *Bus halte_stelle* ~ *Halte_stelle für Bus* 'otobüs durag+' .

kuruluşlarla sıfatlaştırıp, sıfat tamlaması olduğu açıkça görülen yapılar oluşturmak mümkündür². Ancak biz burada Türkçeye özgü bir kuruluşun yapısına açıklık getirmeye çalışacağız.

Normalde ilgi (= genitif) haline konulmuş şahıs zamirlerinin(= iyelik sıfatları = adjectifs possessifs)³ iyeyi temsilen ekleşerek sık sık üzerine yapışmasından dolayı - yanlış olarak - iyelik eki (= suffix possessif) diye de adlandırılan nitelenen (+nnn) hal ekinin konsonantla sonlanan isimlere getirilen /+I+/, vokalle sonlanan isimlere getirilen /+sI+/, gibi iki başkasesilsisi (= allophone) yanında; varlık eki /+II+/, yokluk eki /+sIz+/, tahsis eki /+LIK+/, gibi hal yapım eklerinden ve vokalle sonlanan isimler söz konusu olduğunda ekleşmiş teklik ve çokluk iyelik sıfatlarından önce getirilen bir de işaretli (= non_marqué) yani /+ø+/, ile göstereceğimiz ikinci bir başkasesillisinin (= allomorphe) bulunduğu, örnekler karşılaştırıldığında anlaşılabilir. (örn.: okul çanta+sı / okul çanta+ø+sız ; kur çiçek+ı / kur çiçek+ø+ı ; ders kitab+ı+m / okul çanta+ø+m).

Öte yandan; bu nitelenen (+nnn) hal eki, üzerine doğrudan diğer hal eklerini aldığı; lehçe ve ağızların birçoğunda, "zamirsel (= pronominal) ' n ' " adı verilen bir sesin, bu ekle hal eki arasında yer aldığı görülmektedir. Bu ' n ' sesinin; Türkçenin genelinde, bilinen tarihi boyunca herhangi bir ses bütünlüğü ile işaretlenmemiş olduğu için bugün /ø/ ile gösterebileceğimiz teklik ve/vy çokluk 3. şahıs⁴

2 örn.: Yeni vy alıntı eklerle : para durum+u , para+sai durum , mal+I durum ; Eksiltileme yoluyla : demir [+den yapılmış olan] kapı ; dev [gibi iri olan] adam ; gül [gibi çekici olan] hatır ; gül [gibi pembe renkte olan] yüz ; toz [haline getirilmiş olan] şeker.

3 Türkçe, anlamı takviye (= redondance) için işaretli (= marqué) öğelerinin ters dizimlerine izin vermiştir. Yükleme (Y) sonlarında, özneyi (Ö) temsil etmek üzere ekleşmiş şahıs zamirlerini bulundurması (örn.: ben gel-miş i-miş ben. → ben gel-miş+ı-miş+im.); devrik (= isomère) cümlelerin kurulmasına imkân tanınması (örn.: kapının kilidi kırıldı. → kilidi kırıldı kapının.); belirtili isim tamlamalarında belirten öğenin belirtilen öğeden sonra da gelebilmesi (örn.: All'nin okul kitapları nerede? → nerede okul kitapları All'nin?); bu durumun yaygın örnekleri arasında sayılabilir.

4 1., 2., ve 3. şahıslara göre 3. şahıs temsil eden işaret sıfatları (b+u (bana / bize yakın olan)> bu, (s+u (sana / size yakın olan)> şu, (ø+u (sözü edilene yakın olan)> o, işaret ettikleri isimlerin yerini tuttuklarında 3. şahıs zamiri gibi işlem görürler (örn.: bu makine çalışıyor. → bu ø çalışıyor. ; o adam nerede? → o ø nerede?).

ekleşerek temsil etmiş olan, tarihin karanlık devirlerinde işaretli olduğunu düşündürebilecek bir **iyelik sıfatının** ($\text{\textcircled{S}} + \text{k} + \text{he} : + \text{ilg}$)⁵, yani ".../+A ait olan" anlamındaki bir **sıfat fiilin** (= participe) kalıntısı olması kuvvetle muhtemeldir.

Ayrıca, bir şeyin bir diğer şey için olması, belirtisiz isim tamlamalarında, tamlayanı, genel olarak **amaca yönelik** bir niteleyen durumuna koyarak, diğer, **oluş bildiren** niteleme sıfatlarından ayırır. Bu hal bir şeyin en kalıcı niteliği olduğu için, belirtisiz isim tamlamaları, tamlamalar arasında en kalıcı kuruluşları oluştururlar. Gelişmiş her dilde çok sayıda isim belirtisiz isim tamlamaları kurma yoluyla yapılmışlardır. Günümüzde hızla gelişen teknoloji ve onun soyut ve somut ürünlerinin adlandırılmasında en çok baş vurulan yol belirtisiz isim tamlamaları kurma yoludur. Bu yol eklemeye yapılan adlandırmalara göre ekonomik olmamasına rağmen amaca yönelik olduğu için ifadeye daha bir anlaşılabilirlik kazandırmaktadır. Ekonomi daha çok tamlama yoluyla yapılan kuruluşların kelimelerinin ilk harf veya bazı hecelerinin birleştirilmesiyle sağlanmaktadır⁶.

Şimdi aşağıdaki örneklerden hareketle Türkçede isim tamlamalarını kuran öğelerin derin yapı (= deep structure) ilişkilerini gözden geçirelim.

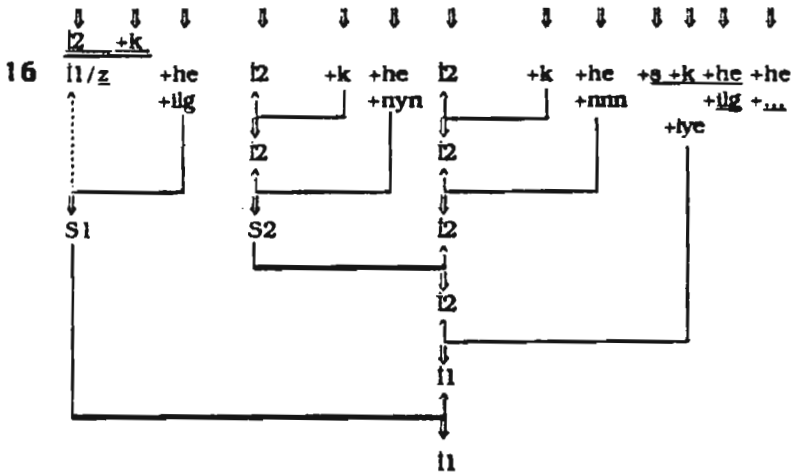
5 İyelik sıfatları ve onların eklenmiş şekilleri:

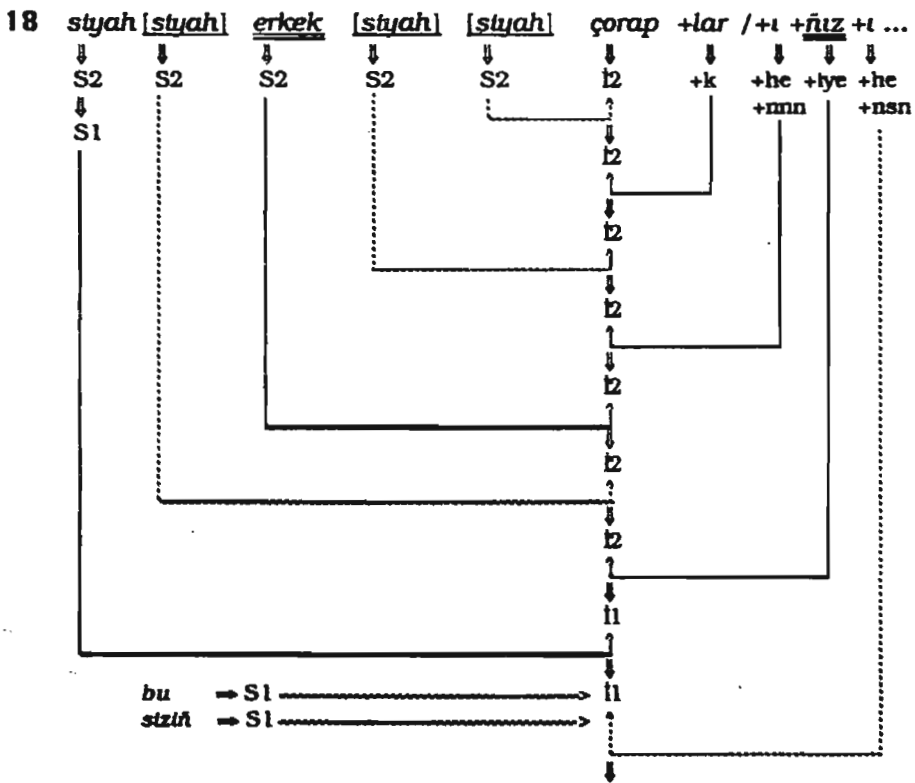
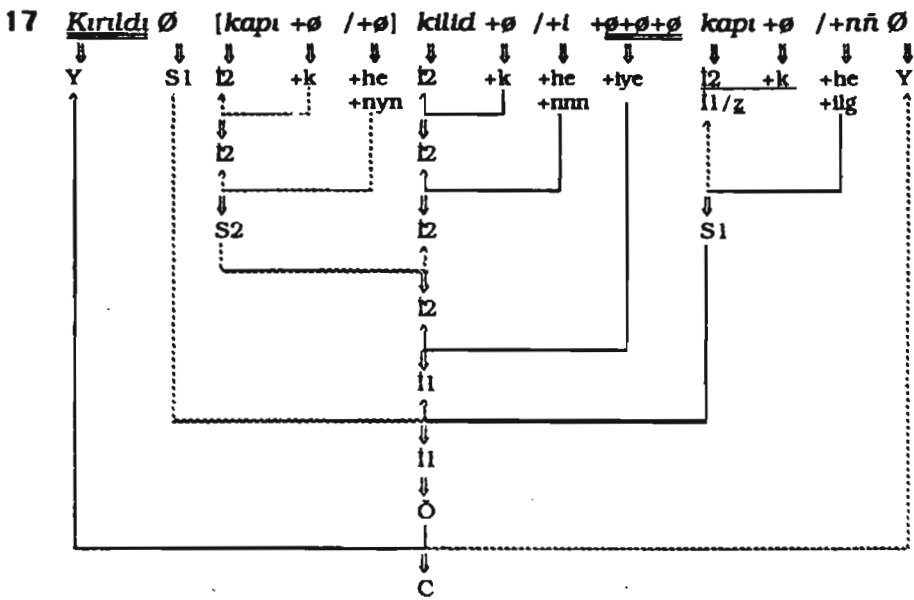
	$\text{\textcircled{S}} + \text{k} + \text{ilg}$	lye.sıf.	lye.eki
1. t.ş.	$b+n+n\text{\textcircled{A}}$	$> \text{ben} + \text{im}$	$> +m + \text{\textcircled{e}}$
1. ç.ş.	$b+z+n\text{\textcircled{A}}$	$> \text{biz} + \text{im}$	$> +m + \text{\textcircled{z}}$
2. t.ş.	$s+n+n\text{\textcircled{A}}$	$> \text{sen} + \text{in}$	$> +n + \text{\textcircled{e}}$
2. ç.ş.	$s+z+n\text{\textcircled{A}}$	$> \text{siz} + \text{in}$	$> +n + \text{\textcircled{z}}$
3. t.ş.	$\text{\textcircled{e}} + n + n\text{\textcircled{A}}$	$> \text{\textcircled{e}} + \text{\textcircled{e}} + \text{nin}$	$> +\text{\textcircled{e}} \mid +n +$
3. ç.ş.	$\text{\textcircled{e}} + \text{Ar} + n\text{\textcircled{A}}$	$> \text{\textcircled{e}} + \text{Ar} + \text{in}$	$> +\text{\textcircled{e}} \mid +n +$

6 Örn.: televizyon ekranı ; bilgisayar kasası ; banka[oto]matik kartı ; merkezi işlem birimi (> MIB); Türk Standartları Enstitüsü (>TSE). Bu tamlamalar arasında eksirilli (=elliptique) olanlarıyla da karşılaşılır. Örn.: elektrik[+le çalışan toz çekme] süpürgesi ; bulaşık [yıkama] makinası ; vbg.

KARŞILAŞTIRMA ÖRNEKLERİ

0		ders		kitap		
		bey		bey		
1				kitap	+ø	
2				kitap	+lr	
3		ders	+ø / +ø	kitap	+ø / +i	
4		ders	+ø / +ø	kitap	+lr / +i	
5	ø	+ø / +øø	ders	+ø / +ø	kitap	+lr / +i +ø+n+ø +i (nsn.h.)
6	kız	+lr / +nñ	ders	+ø / +ø	kitap	+ø / +i +ø+ø+ø +ø (özn.h.)
7	All	+ø / +nñ	ders	+ø / +ø	kitap	+lr / +i +ø+n+ø +nñ (ılg.h.)
8	be	+n / +nñ	ders	+ø / +ø	kitap	+lr / +i +m+n+ø +ø (özn.h.)
9	st	+z / +nñ	ders	+ø / +ø	kitap	+lr / +i +ñ+z+ø +dn (çkm.h.)
10	All	+ø / +nñ	ø	+ø / +ø	kitap	+lr / +i +ø+ø+ø +ø (özn.h.)
11	se	+n / +nñ	ø	+ø / +ø	kitap	+ø / +i +ñ+n+ø +ø (özn.h.)
12	All	+ø / +nñ		kitap	+ø	+ø (özn.h.)
13	be	+n / +nñ		kitap	+lr	+i (nsn.h.)
14		bey	+lr / +ø	bey	+ø / +i	
15		bey	+lr / +ø	bey	+lr / +i	

AÇIKLAMALAR

1 'ders', 'kitap' ve 'bey' kelimeleri; 'yol', 'göz', 'göz+lük', 'göz+lük+çü+lük' gibi, kök, köken ve gövde halindeki cins isim (İ2) türünden birer sözlük ögesidir (= lexeme). Bunlar bu halleriyle işaret ettikleri varlıkları çok genel ve tür olarak temsil ederler (bk. örn.: 0).

2 Kullanımında, cins isimler, ya temsil ettikleri türü genel (İ2) olarak; ya temsil ettikleri türden bir elemanı ya da bir grup elemanı özel (İ1) olarak işaret ederler. Bu isimlerin bu durumları, dilden dile farklı şekillerde -önden, sondan, içten ekleme ve bükmelemlerle- işaretlenerek kullanıma hazır isim tabanları (= radical nominal) (İ2+k) oluştururlar. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe, genelleme ve miktar bildiren sıfatlar (örn.: bir, iki, üç ... birçok, bütün, her, çok, hiçbir ... vb.) yanında birkaç çokluk eki de ödünçlemeyi denemiş ve geliştirmiştir. Bu eklerden bugün işlevini sadece /+LAR+/ ekinin koruyabildiği görülmektedir. Genellik ve teklik ise Türkçede ayrıca bir ekle işaretlenmemiştir. Yani ek olarak işareti /+s+/dır (bk. örn.: 1, 2).

3 Cins isimlerin işaret ettikleri üst kümelerin alt küme elemanlarını işaret etmek için, ya üst kümeyi işaret eden isimle ses ve şekilce tamamen ilgisiz, ya bu isimden isim yapan eklerle türetilmiş, ya da bu isimden yararlanarak bir sıfat ve belirtisiz isim tamlaması kurmakla elde edilmiş yapılara baş vurulur (örn.: çocuk, küçük adam, insan yavru+sı ... vb.). Türkçe, tamlamalarında nitelleyen öge için herhangi bir işareti ön görmemiştir. Yani nitelleyen eki (+nyn) /+s+/dır. Nitelenen ögeyi ise, sıfat tamlamalarında /+s+/ (örn.: küçük+s+s adam+s+s), belirtisiz isim tamlamalarında ise /+(s)l+/ ve /+s+/ ekleriyle işaretlemiştir (bk. örn.: 3, 4, 14, 15).

4 Belirtili isim tamlamalarında, belirten ögenin gizli olduğu yani kodlanmasına gerek görülmediği durumlarda belirten eki de gizli kalacağından kodlanmayacak yani /+ø+/ olacaktır (bk. örn.: 5).

5 Aksi halde, belirtili isim tamlamalarında belirten eki Türkçede "ilgi hali (= genitif) eki" adını verdiğimiz, "/...+(y)A ait olan/" anlamındaki bir sıfat filin kalıntısı olarak düşünebileceğimiz ve /+nñ/ şeklinde temsil edeceğimiz ektir (bk. örn.: 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13).

6 Belirtili isim tamlamalarında ayrıca belirtilene de ileri derecede ekleşmiş iyelik sıfatları (+ş +k +he : +ilg) getirilir (bk. örn.: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11).

7 Belirtili isim tamlamalarının belirtileni durumundaki belirtisiz isim tamlamalarında belirten gizlendiğinde yani bunun kodlanmasına gerek görülmediğinde de belirtilen doğal olarak belirten ekini ve ekleşmiş ilgili iyelik sıfatını alır (bk. örn.: 10, 11).

8 Belirtili isim tamlamalarının belirtileni tek bir isim ise vy sıfat tamlaması ise belirtilen ekne gerek olmadığı gibi ekleşmiş ilgili iyelik sıfatına da gerek yoktur. Ancak bu hal günümüzde konuşma diline ait bir özellik olarak kalmış bulunmaktadır (bk. örn.: 12, 13).

9 Belirtisiz isim tamlamalarında niteleyenin nitelenenden sonra gelmesine nitelenen işaretli olduğu halde izin verilmemiştir (bk. örn.: 16). Ancak, belirtili isim tamlamalarında ilgi hali (=genitif) ekiyle işaretli olan belirten, belirtilenden sonra getirilebilir (bk. örn.: 17).

10 Amaç, oluştan; oluş, belirtmeden önce belirtildiği için, tamlanan isme; önce amaç, sonra oluş, daha sonra da belirtme bildiren sıfatlar bağlanır (bk. örn.: 18).

KAYNAKÇA

BANGUOĞLU, Tahsin ; **Türkçenin Grameri** ; Ankara 1990

ERGİN, Muharrem ; **Türk Dil Bilgisi** ; İstanbul 1962

GEMALMAZ, Efrasiyap ; **Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin
Formanlarının Enformatif Değerleri** ; Erzurum 1982

HATİBOĞLU, Prof.Dr. Vecihe ; **Türkçenin Sözdizimi** ; Ankara
1972